

Domácnost, ekonomika a reforma

Strategie ve sféře práce

ZUZANA MIKOVÁ

Sociologický ústav ČSAV

Household, economics and reform

Household work strategies

Abstract: To point out a neglected but actually relevant theme of household behavior during the period of the transition of economic as a whole, the presented study analyzes theoretical and empirical, economic and sociological, and short- and long-term points of view. The theoretical framework, based on the Pahl's concept of household work strategies as forms of the allocation of sources of work between the formal, informal and household sphere, was used for testing of a hypothesis concerning the possible features of differentiation determinants of household behavior. The analysis, based on data from three empirical studies about the Czechoslovak population's economic and political attitudes and opinions, confirms our starting hypothesis about the main sources of changes in differentiation patterns and focuses our interest on the distinction between different (short- and long-term) levels of changes in the sense of a shift from strong defensive (and on the all disposable capital sources mobilization centered) strategies in the present and near-future period of manifested crisis to rather economic-rationality-motivated strategies in a short period of change with growing importance of non-economic determinants (different systems of values, home-centered value-orientation) in long-term changes.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 5: 603-630)

Pozice domácnosti v očích naší ekonomie i sociologie se zatím příliš nezměnila. Domácnost nebyla v minulosti a ani dnes (až na výjimky) není považována za svéprávný článek ekonomiky. Pro ekonomy je nadále redukována na spotřebitele, sociologie rodiny řeší jiné problémy, přičemž skutečnost, že ve světě existují i další disciplíny zabývající se hospodařením domácnosti, se k nám mnohdy ještě nedonesla. Převážně makroekonomická díkce úvah o nadcházející transformaci ekonomiky není provázena mikroekonomickou paralelou a tak není divu, že dosavadní situaci nejenže nemění, ale dále posiluje tím, jak přisuzuje domácnosti postavení de facto marginální - roli víceméně pasivního objektu nutných ekonomických změn.

Jen namátkou uvedme několik rozmanitých kontextů, v nichž se dnes ve světě vztah domácnosti a ekonomiky objevuje (sociologií rodiny počínaje, přes historii, etnografii, ekonomii, až po samotnou statistiku jako dodavatele empirického materiálu), strukturovaných na základě převažující orientace, teoretických a metodologických východisek a možností jednotlivých disciplín. Zásadní historizující pohled na téma ženy, rodiny a práce přinesla dnes již klasická kniha amerických autorek [Tilly, Scott 1978]. Pro sociologii rodiny je téma práce obvykle spojeno se zkoumáním dělby rolí, rozhodování a moci, kariér a konfliktů (srv. [Collins 1988; Segalen 1989; de Singly 1987, 1991], ale i [Moss 1987]), v poslední době i se zájmem o prostor domácí práce a specifické sociální vztahy, které se kolem něho rozvíjejí (srv. téma prostoru a času domácí práce u [Chabaud, Fougeyrollas 1985], téma solidarity a neformálních sítí u [Cuturello 1988]). Nová témata se objevují v souvislosti se studiem každodennosti [Kaufman 1988], významný vliv má i bourdieuvský kontext zkoumání habitů [Fouquet 1989].

Odlišný pohled na oblast práce otevírá etnografie (srv. [Weber 1989]). Významně, byť poněkud problematicky na zpracování tématu participovaly i feministky [Oakley 1974; Delphy 1977; Walker 1977]. Nesporný je jejich podíl na přehodnocení pozice domácí práce a uznání jejího produktivního charakteru (viz založení a činnost American Home Economics Association a její rezoluci z 28. 6. 1973 v [Michel 1977]), který nakonec ovlivnil i změnu tradičního pohledu statistiky na tuto oblast a zahájil období vášnivých diskusí o možné kvantifikaci hodnoty domácí práce, čímž i nepřímo nastolil problém jejího obsahu (srv. [Chadeau, Fouquet 1981, 1982; Roy 1982, 1989]). Především ve Francii to vše vedlo k posílení a změně pojetí výzkumů sféry domácí práce, resp. domácí produkce (svědčí o tom nedávný projekt francouzského INSEE "Production domestique", 1989). V ekonomicky orientovaných studiích je obtížnější najít téma vztahu práce a domácnosti, zpracované jinak než převažujícím industriálním pohledem, který za práci pokládá pouze placenou práci v zaměstnání (srv. [Moss 1987]). S výjimkou ekonomiky rodiny, která se konstituovala poměrně nedávno a o níž zde bude pojednáno samostatně ([Becker 1976, 1981; Lancaster 1966; Strauss-Kahn 1977; Lemennicier 1988; Levy-Garboua 1978; Gronau 1977]), se ojediněle setkáváme s tématem práce především v kontextu velmi rozmanitých pojetí neformální ekonomiky ([Barthe 1988; Ginsburgh, Pestieau 1987]). Samostatnou kapitolu tvoří studie, které se nacházejí na pomezí ekonomie a sociologie a usilují o formulaci nového pojetí práce a dělby práce ([Pahl 1984, 1985, 1989; Mingione 1985, 1989; Gershuny 1979, 1985, 1989]). Svojí orientací na zkoumání "sociální vkořeněnosti" (embeddedness, blíže k pojmu [Granovetter, Pahl 1985, 1989], u nás Večerník) vytvářejí velmi perspektivní oblast v rámci tzv. nové ekonomické sociologie (syntetický přehled podává [Swedberg 1987]).

Pokoušet se v této situaci psát studii o domácí ekonomice a jejích možných změnách je proto poněkud problematické. Začínáme prakticky z ničeho a tak první krok, který podnikneme, totiž konstrukce objektu (srv. [Berger, Luckmann 1986]), předpokládá poměrně zásadní teoretické poučení. Exkurs za poznáním, byť vzhledem k limitovaným možnostem této studie poněkud nesoustavný a útržkovitý, by měl především usnadnit orientaci v existujících přístupech, pojmenovat hlavní dimenze a - což je hlavní - pomoci likvidovat některé mýty, které dosud téma domácnosti u nás obestírají a které paradoxně vznikly ani ne tak záměrně, jako spíše soustavnou ignorancí. Obohaceni znalostmi o tom, co všechno a jak by bylo možné zkoumat, budeme se lépe inspirovat při formulaci toho, co z toho je pro nás v současné situaci relevantní a zároveň reálné.

Popularita domácnosti jako vhodného a smysluplného prostředí sociálního výzkumu v posledních letech vzrůstala úměrně tomu, jak se problematizovala a selhávala prostředí do té doby obvyklá a vyzkoušená. Období destabilizace a hospodářské krize, provázené vysokou mírou nezaměstnanosti, diskvalifikovalo totiž zaměstnání a placenou práci jako spolehlivý základ zkoumání. Řada jevů probíhá mimo prostor formální ekonomiky a právě domácnost dnes tvoří centrum, odkud je možné lépe zachytit povahu probíhajících procesů [Morris 1990]. Domácnost má navíc prokazatelně rostoucí ekonomický význam, dokumentovaný řadou údajů o růstu objemu neformální a domácí práce [Pahl, Gershuny 1979; Sik 1986]. Nikoli náhodou je proto jednou z hlavních tezí Beckerovy New Home Economy postulát o tom, že domácnost není jen spotřební, ale i produktivní jednotkou [Becker 1981; Lancaster 1966; Strauss-Kahn 1977]. Nikoli náhodou tvoří téma práce a potřeba její nové konceptualizace právě ve vztahu k domácnosti centrum pozornosti sociologů. Nikoli náhodou se, rovněž v souvislosti s domácí ekonomikou, hovoří o stra-

tegiích domácnosti ve sféře práce [Pahl 1984, 1985; Morris 1990], to vše za podpory konceptu tripartitního členění ekonomiky (resp. práce) na formální, neformální a domácí [Pahl, Gershuny 1979].

Uznání domácnosti jako produktivní jednotky, přechod od dichotomizovaného pojetí práce (produktivní vs. neproduktivní) ke kontinuálnímu a rozlišení formální a neformální/domácí práce, představovaly nutné předpoklady k tomu, aby mohl být vytvořen potřebný kontext a pojmový aparát pro formulaci různých variant výkladu hospodaření domácnosti (podrobně k tématu pojednává [Morris 1990]). A obrazně řečeno, tyto kroky tvořily základ, který předcházela úvahám o vztahu domácí ekonomiky¹ a nadcházející (či dnes již zahájené) ekonomické reformy, o dosavadních strategiích domácnosti a jejich budoucí podobě.

1. Strategie domácnosti ve sféře práce. Výklad pojmu

Přístup ke zkoumání domácnosti, založený na konceptu strategií domácí práce (household work strategies), slouží k analýze způsobů alokace zdrojů práce domácnosti do sféry placené na jedné straně a neformální/domácí na straně druhé. Pojem sféry práce má svůj původ u J. I. Gershunyho (pozdější práce za spoluúčasti R. E. Pahla) a jeho tripartitního členění ekonomiky, resp. způsobů získávání služeb. Opírá se o (pro nás poněkud netradiční) představu dělby práce mezi sféru formální, neformální a domácí [Gershuny, Pahl 1979; Pahl 1984], jejímž prostřednictvím se domácnost jako producent zapojuje do různých forem práce a zároveň, jakožto spotřebitel, sama různých zdrojů práce využívá. Způsoby alokace zdrojů práce domácnosti do jednotlivých sfér a proporce jednotlivých aktivit vyjadřují potom různé strategie domácnosti. Smyslem zkoumání jsou analýzy konstituování, obsahu, změn a vývoje strategií v kontextech, které se pohybují od makrosociálních a makroekonomických (kupříkladu pro Gershunyho je charakteristický zájem o globální posun mezi sektory, provázející rozvoj self-service society) až po analýzy změn, k nimž dochází v souvislosti s dělbou práce uvnitř domácností [Pahl 1984].

Jestliže v obecné rovině konceptu se odlišení sfér práce provádí celkem bez problémů podle charakteru sociálních vztahů, v nichž konkrétní práce probíhá, nelze totéž tvrdit o způsobu rozlišení a indikace jednotlivých sfér v konkrétních empirických výzkumech. Relativně nejjednodušší je rozlišení aktivit, které spadají do sféry domácí práce (zahrnuje veškerou naturální produkci a spotřebu zboží a služeb v rámci domácnosti, členy domácnosti a pro jejich vlastní potřebu, bez ohle-

¹) Odhlédneme-li od obtížně dosahovaného konsensu při vymezení samotného pojmu domácnost a diskutujeme o něm, je dalším problémem i samo pojmenování předmětu této studie. Nemajíc prozatím vybudován vlastní pojmový aparát, nelze se vyhnout konfuzním pojmenováním, plynoucím jak z nejasnosti obsahu a smyslu jednotlivých termínů, tak z jejich nejednoznačnosti a libovůle užívání i v cizozemských originálech, odkud jsou překládány (home economy, household economy, family economics). Ať už zde (prozatím jako synonymum) používáme jakéhokoli označení, je v dané chvíli důležité především to, že ekonomiku domácnosti chápeme v pokud možno co nejširším vymezení hospodaření s existujícími zdroji (ne snad finančními, jak bývá obvyklé, jako spíše zdroji práce a času), přičemž naším prvotním cílem je pokus o její sociologickou analýzu.

du na motivace těchto aktivit), problematické je naproti tomu nalezení hranice mezi formální a neformální prací².

Formální sféru práce charakterizují sociální vztahy práce a odměny za práci (vztahy v rámci placeného zaměstnání), zatímco neformální práci zastupují produktivní činnosti, provozované členy jiných domácností, bez ohledu na možné příbuzenské vztahy. V zásadě jde o bezplatnou práci a pokud je placená, neřídí se vztah práce a odměny ryze tržními principy. Směna probíhá převážně na základě norem reciprocity, lokálně a sociálně velmi rozmanitých [Pahl, Wallace 1985: 198, 199].

2. Strategie domácnosti v pojetí New Home Economy - model substituce mezi prací a příjmem, resp. domácí prací a trhem

Ekonomika rodiny se konstituovala prakticky až v 60. letech našeho století. Sporadický zájem ekonomů, rozlišujících do té doby na úrovni mikroekonomické pouze mezi firmou a spotřebitelem, redukoval hospodaření domácnosti na téma spotřebního chování. Tradiční teorie se pak zabývaly především a výhradně zkoumáním efektů změn disponibilního příjmu a hladiny cen v procesu alokace příjmu mezi jednotlivé tržní položky. Až v polovině 60. let se postoj ekonomů k rodině začíná radikálně měnit. Pojetí spotřebitele nahrazuje pojetí rodiny jako určité firmy, z příjmů a spotřeby se začíná pozornost přesouvat na čas jako další z omezených zdrojů hospodaření. Spotřeba nabývá produktivní charakter, neboť rodina využívá zboží (goods; biens) získaného na trhu (realizací příjmů z placeného zaměstnání) k tomu, aby v kombinaci s časem svých členů produkovala sama další užité hodnoty (commodities, denrées) a služby (srv. [Becker 1981], ale již předtím [Lancaster 1966; Strauss-Kahn 1977]).

O strategiích domácnosti lze pak v této souvislosti hovořit jako o způsobu alokace času mezi placenou a domácí práci. Vystupují v řadě konkrétních podob. Jestliže původní Beckerova teorie nespécifikuje přímo obsah produktivních aktivit domácnosti a produkční funkce jsou koncipovány v obecné rovině výkladu (a) veškerého chování rodiny a (b) obecně pojaté produkce "commodities", přinášejících přímý užitek, ovšem především takových, které nemohou být přímo koupeny na trhu (děti, prestiž, sebevědomí, zdraví, altruismus, touha), někteří Beckerovi žáci (Ben Porath, Lemennicier apod.) již ve svých pracích explicitně hovoří o produkci materiálních statků v rodině. Postuláty neoklasické ekonomie (chování domácnosti je založeno na maximalizaci užitečnosti a stabilních preferencích, přičemž rovnováhu zajišťuje trh) slouží v obou případech k analýze strategií domácnosti, ať už v rovině dělby práce uvnitř domácnosti (problém specializace rolí jednotlivých členů domácnosti, jejich substituce, resp. komplementarita, problém investic do lidského kapitálu a jeho efektivnost apod.), nebo v rovině dělby práce mezi zaměst-

²) Zde totiž došlo k určitému myšlenkovému posunu. Zatímco ještě v knize *Divisions of Labour* vedl Pahl poměrně jednoznačnou linii mezi sférami na základě klasického kritéria neformality, jakým je vztah práce k statistické evidenci a daňovým předpisům, v další práci se vymezení sfér poněkud posouvá. Místo účetní evidence je rozhodující důraz kladen na relaci práce-příjem, bez ohledu na to, zda práce samotná a její výsledek je registrován, zda je pracovník chráněn sociálním zabezpečením, či zda je vztah předmětem intervence státu.

náním a domácí produkcí. Analogií ceny jakožto určujícího kritéria chování a volby spotřebitele je v rozšířené Beckerově teorii příjem ze zaměstnání. Hodinová mzda je zároveň mírou efektu investic do lidského (profesního) kapitálu a je tak i signifikantním indikátorem tzv. komparativních výhod partnerů v rodině, základem jejich specializace se zárukou dosahování optimální výše produktivity práce. Výše hodinové mzdy vypovídá nejen o celkovém příjmu domácnosti (reálném či potenciálním, podle toho, jaká je proporce času, věnovaného placené, resp. domácí práci), ale slouží jakožto nástroj kvantifikace ceny času vůbec, tedy i ceny času domácí práce (jako jeho tzv. stínová cena) (blíže [Becker 1981: 8-26; Lemennicier 1989: 208-212]).

3. Strategie domácností a sociologie - zdroje a formy práce, koncept dělby práce

Ve světě se stále více prosazují myšlenkové proudy, které interpretují problém vývoje objemu produktivních aktivit domácnosti v kontextu zpochybňujícím jednoduchou představu o výlučně ekonomických motivech provozování produktivních aktivit v domácnosti. Protiváhu ryze ekonomických pojetí výkladu strategií domácnosti tvoří koncept opírající se o sociologizující či sociokulturní aspekty chování domácností a jeho motivace. Údaje o vývoji objemu produktivních aktivit domácnosti, stejně jako výsledky speciálních výzkumů, totiž poměrně snadno zpochybnilly jednoduchý předpoklad ekonomů o charakteru dělby práce v domácnosti i o způsobech alokace práce do jednotlivých sfér. I když sociologické interpretace nejsou zdaleka bezproblémové a jednoznačné, začínají se postupně rýsovat některé obecnější principy v přístupu ke zkoumání strategií a co víc, je dosahováno i jistého konsensu v řešení základních otázek a sporných momentů. Společné je prozatím především odmítnutí jednostranných, monokauzálních, ekonomizujících výkladů strategií domácností ve sféře práce³, protože zakrývají mnohotvárnost obsahu, motivací a praktik domácností vůbec. V centru pozornosti nicméně i nadále zůstává otázka sociální a ekonomické determinace strategií (byť odlišně interpretované), především jako problém vztahu mezi postavením domácnosti v jednotlivých sférách práce a perspektivy jejich vzájemné substituce.

Už první práce Geršunyhho, věnované myšlence tzv. self-service society, obsahovaly argument popírající platnost Bellova konceptu service society a nahrazující ho myšlenkou o novém trendu v oblasti získávání služeb. Empirické analýzy agregátních ukazatelů spotřeby v řadě zemí podporovaly totiž tezi, podle níž postupně dochází k substituci výdajů na služby výdaji na nákup předmětů, jejichž prostřednictvím lze služby produkovat v rodině vlastními silami členů domácnosti. Na myšlenku, že rozsah vlastnictví domácnosti přímo ovlivňuje i objem produktivních aktivit domácnosti, navázal později Saunders teorií, podle níž hlavní dělicí linii v oblasti spotřeby tvoří vlastnictví domů, aut a potřebného vybavení k jejich údržbě [Saunders 1983]. Odlišení domácností, které vlastní uvedené předměty od těch,

³) Koncept strategií postupně ztrácí svůj původní, poněkud ekonomizující akcent a často mnohdy neadekvátní důraz na význam technologických inovací jako hlavní determinanty posunu mezi sférami práce [Geršunyh 1979, 1985], podobně se mění i přístup k pojetí racionality chování domácností. Do centra zájmu se dostává zkoumání hodnotových systémů jako relevantních zdrojů diferenciace strategií [Pahl, Wallace 1985: 195].

kteří jsou odkázány na charakter veřejných služeb, obsahuje ideu nezávislosti prostřednictvím majetku, která ovšem není nijak ojedinělá. Giddens hovoří v podobné souvislosti o tzv. sense of ontological security. V podobné souvislosti se ovšem (do jisté míry ve smyslu zcela opačném) hovoří i o tzv. závislé domesticitě (dependent domesticity). Čím větším objemem kapitálových zdrojů disponuje domácnost, tím je její nezávislost na trhu (a vnějším okolí vůbec) iluzornější. Větší rozsah vlastnictví produkuje výraznější potřebu přinejmenším tržních produktů nutných k jejich údržbě. Rozsah domácí práce je tak nepřímým zprostředkován i objemem disponibilního příjmu z formálního zaměstnání, takže postavení ve sféře formální ekonomiky de facto hraje určující roli i v dělbě práce do dalších sfér.

Jestliže původní myšlenka, která provázela zájem o práci mimo formální ekonomiku, spočívala v očekávaném nalezení alternativ formální práce, faktický vývoj však ničemu takového nenasvědčuje⁴. Výsledky řady výzkumů [Pahl, Wallace 1985; Mingione 1985], ale kupř. i [Glatzer, Berger 1989] naopak opakovaně potvrzují pozitivní souvislost mezi postavením domácnosti ve sféře placené práce a rozsahem dalších neformálních aktivit domácnosti. To vede autory k závěru, že mimo sféru placeného zaměstnání čeká domácnost nikoli osvobození od trhu a určitého typu výrobních vztahů, ale především chudoba, bída, sociální izolace, málo příležitostí pro placenou neformální práci [Pahl, Wallace 1985: 224]. Jak podotýká Pahl, sice ne všechny druhy práce produkují peníze, ale právě peníze jsou podstatné pro provozování ostatních druhů práce [Pahl 1984: 335]⁵.

4. Kontexty zkoumání strategií domácnosti

Jakkoli rozmanité, všechny úvahy o strategiích domácnosti mají prakticky jednoho společného jmenovatele, totiž zájem o chování domácnosti v situaci krize. Tím, co jednotlivé kontexty odlišuje, je především samotné pojetí a konkrétní vymezení krize, jejího rozsahu, obsahu a zejména časového horizontu. A tak se setkáváme nejen s analýzami mechanismů adaptace chování domácnosti v podmínkách akutní ekonomické krize [Sik 1986; Jankeliowitch 1989; Pahl, Wallace 1985], ale stále častěji a s větší naléhavostí se vynořuje problém zkoumání strategií domácnosti v podmínkách krize pojímané v obecné rovině, ať už ve formě krize welfare state (Pahl,

⁴) Tak měla být nalezena i východiska z krize zaměstnanosti a dalších problémů s tím souvisejících, což by podle některých autorů znamenalo dokonce postupnou transformaci celého ekonomického systému (Gorz), nebo alespoň postupnou likvidaci ekonomických vztahů doposud podřízených kapitálu, přechod do další "fáze svobody", nebo - liberálně smýšlejícími ekonomy hýčkanou a preferovanou - vizi stavu, v němž každý za sebe řeší úlohy, které až donedávna garantovala měkká verze sociální politiky apod.

⁵) Různé modely výkladu, navzdory jejich zcela zásadním odlišnostem, mají (z našeho pohledu) jeden společný rys, totiž implicitní, ovšem zcela samozřejmý a tudíž mimo jakoukoli pochybnost existující předpoklad fungujícího trhu. To je snad nejzávažnější překážka jakýchkoli úvah o možné přímé využitelnosti. Navíc, a to je neméně závažný (byť vcelku pochopitelný) problém, jsou nabízené koncepty ekonomie a sociologie vesměs izolované, pokud vůbec slučitelné, nebo v některých momentech přímo protikladné. Vycházejí ze zcela odlišných teoretických východisek, pracují s odlišnými předpoklady, využívají odlišných proměnných, jinak definují situaci, mají odlišné časové horizonty. Nicméně tak jen znovu potvrzují charakter vzájemného vztahu obou disciplín i obtížnost navázání dialogu.

Gershuny, Godard), krize občanské společnosti (Godard, Rosanvallon), krize industriální společnosti [Gershuny 1978; Pahl 1984; Pahl, Wallace 1985; Mingione 1985], krize hodnot [Gorz 1982].

Situace otevřené krize je popsána jako stav, kdy v důsledku vnějších negativních ekonomických vlivů (pokles zaměstnanosti, inflace a pokles kupní síly obyvatel apod.) klesá životní úroveň domácnosti. Omezení zdrojů, které měla domácnost dosud k dispozici, vynucuje změnu chování. V zásadě se rozlišují dva základní typy adaptace. Vedle klasického omezení výdajů domácnosti je to především mobilizace alternativních zdrojů domácnosti (půda, práce, výrobní prostředky, majetek, znalosti, kvalifikace apod.). Projevuje se růstem objemu domácí práce, jako naturalizace spotřeby (růst self-service provision), resp. z opačného pohledu jako uzavírání domácnosti a omezování vazeb na trh, posilování neformálních sociálních sítí (přátelé, příbuzní, sousedé - podrobněji srv. [Sikorska 1985; Jankeliowitch 1989]. Zatímco ve výčtu efektů krize ve sféře domácí práce panuje poměrný konsensus, problematické je hodnocení vlivu krize na relaci formální a neformální práce. Původní myšlenka, která provázela řadu výzkumů, předpokládala, že v důsledku krize formální práce a z toho plynoucího růstu nezaměstnanosti dojde postupně k posunu rovnováhy ve prospěch neformální práce (a tím k celkové proměně systémových kvalit ekonomiky, k restrukturalizaci provázené rozvojem alternativních životních stylů, řešících problém odcizené práce a nalézajících nový prostor pro uplatnění tvořivých sil mimo rámec vztahů kapitálové dominance - [Mingione 1985]). Hypotézy o možné substituci formální a neformální práce, které tvořily základ prováděných výzkumů, se ovšem nepotvrdily a neobstály v konfrontaci s empirickými daty. Analýza vzájemných vztahů mezi jednotlivými sférami práce v situaci krize pouze dokumentovaly růst významu domácí práce, nikoli však posun od formální k neformální práci. Naopak, zjištěná pozitivní relace mezi formální a domácí prací (resp. negativní vazba mezi formální a neformální prací) proto vedla k nahrazení jednoduchých hypotéz variantami, založenými na předpokladu složitějších, nejen ekonomicky, ale zejména sociálně diferencovaných a vícenásobně zprostředkovaných vazeb mezi sférami práce, a ke koncentraci pozornosti na obecnější souvislosti, především na oblast hodnotového zázemí strategií [Pahl, Wallace 1985].

Výkladové modely nejsou pochopitelně jediným zdrojem poznání. Kromě teorií jsou k dispozici samozřejmě i samotná fakta, která by mohla být pomocným arbitrem při hodnocení jejich adekvátnosti. Existují přece nejrůznější statistické zdroje, které by nás měly nejlépe informovat o reálném průběhu vývoje jednotlivých sfér práce. Statistiky vyspělých zemí se shodují v tom, že objem domácí práce rozhodně neklesá, naopak se postupně zvyšuje (Barthe, Sik, Gershuny apod.). Fakta zdánlivě hovoří ve prospěch sociologů. Pronikneme-li ovšem pod povrch obecných formulací často navenek shodných pojmů, s nimiž různé disciplíny pracují, záhy zjistíme, že mnohá protirečení a mystifikace pramení právě odtud, od obsahů, jimiž jsou pro jednotlivé disciplíny, ale i koncepty, pojetí a používané pojmy naplněny. Vzhledem k tomu, že přinejmenším sociologové a ekonomové mezi sebou příliš nekomunikují a statistika (zpravidla pod kontrolou ekonomů) se v první řadě brání změnám ve snaze udržet kontinuitu a tradici v pojetí svých ukazatelů, není tento stav na první pohled příliš nápadný. A přece, položíme-li si otázku o příčinách tohoto stavu, nejjednodušší vysvětlení začíná zjištěním, že každý hovoří o něčem jiném.

Pro ekonomy a jejich poněkud abstraktní pojetí mimoekonomických aspektů představuje (byť explicitně zmiňovaná) sféra domácí práce blíže nespecifikovaný prostor aktivit, pro něž jediným společným jmenovatelem je absence vztahu k trhu. Není divu, že takto obecně

formulovaný prostor obsáhne jak činnosti provázející produkci a výchovu dětí, tak kupříkladu sledování videa. Vlastní obsah aktivit je pro ekonomy druhořadý, ale ze souvislostí lze vysledovat, že pod pracovními aktivitami rozumí především ty činnosti, které jsou sociology označovány jako tradiční doména bezplatné ženské domácí práce, jejímž smyslem je zajištění každodenních aktivit souvisejících s produkcí a reprodukcí členů domácnosti (Beckerova teorie se dokonce omezuje pouze na specifikaci sféry domácí práce jako oblasti produkce těch artiklů, které nelze koupit na trhu, přičemž, jak uvádí na jiném místě, má na mysli produkci dětí, zdraví, prestiže, lidského kapitálu apod.). Zřídka se u ekonomů setkáme s explicitním vymezením obsahu domácí práce. Pokud přece, pak (zřejmě pod vlivem tradice) opět ve vztahu ke spotřebě, totiž ve smyslu aktivit, které spotřebě předchází (srv. [Strauss-Kahn 1987], odlišující produkty získané na trhu a produkty, získané v kombinaci tržních produktů a vlastního času členů domácnosti).

Ani sociologie ovšem nenabízí jednoznačný pohled na obsah aktivit domácí práce. Vedle klasifikace, založené na odlišení produkce užitných hodnot a služeb a jejich další specifikaci produkce předmětů okamžité či dlouhodobé spotřeby, služby předmětům či členům domácnosti apod. [Barthe 1989], je zapotřebí zmínit pojetí [Mingione 1985], které v rámci členění práce do sedmi kategorií nabízí i rozlišení mezi domácí prací nutnou (v daném historickém a sociálním kontextu) a "nadbytečnou", kam řadí kupř. různé aktivity typu "do it yourself". Již několikrát citovaný R. Pahl ve výzkumech pracuje se škálou aktivit opírající se o dlouhodobý kvalitativní výzkum a tudíž hlubokou znalost lokality, o kterou se zajímá. Škála aktivit zahrnuje nejrozličnější druhy mužské a ženské práce, tradičními domácími činnostmi počínaje, přes opravy, údržbu, produkci užitných hodnot až po výchovu dětí [Pahl 1984]. Klasifikace ad hoc se (i přes relativní konsensus, kterého bylo dosaženo v poslední době) objevují i ve statistických pojetích obsahu domácí práce (srv. [Roy 1982, 1989]).

Uvážíme-li, jak rozsáhlá a poměrně málo známá je sféra domácí práce, že poměrně nedávno získala statut relevantního předmětu zájmu a jak malý konsensus panuje v jejím pojetí, nelze se tomu divit. Velmi široké spektrum aktivit (navíc nejen sociálně, ale i individuálně různě interpretovaných, často nikoli jako práce, ale jako způsob trávení volného času apod.), různě fixovaných na různé parametry domácnosti, počínaje její demografickou strukturou a z toho plynoucím rozsahem a charakterem provozních potřeb, strukturujících každodenní pracovní aktivity (označované jako tradiční ženská domácí práce), přes charakteristiky prostředí, v němž domácnost žije (bydlení ve městě, na venkově, v rodinném domě či jinak), až po kapitálové zdroje, jimiž domácnost disponuje (nejen tradičně uvažovaný majetek, vybavenost, určující celkový materiální standard domácnosti, ale v jiném členění disponibilní kapitál lidský - počet pracovních sil, resp. jejich kvalifikace, znalosti, schopnosti, výrobní prostředky), ale i příjmy a čas jako součást zdrojů, s nimiž domácnost hospodáří a kulturní hodnoty a normy, které se podílejí na motivaci aktivit, to vše komplikuje ideální představu syntetického pohledu na danou oblast a vede k preferenci parciálních analýz a úvah, neprovázených a tudíž neprovázaných vzájemnou komunikací.

5. Definice situace

Obecný rámec probíhajících změn je zřejmý. Je to transformace ekonomického systému a přechod od centrálně-redistributivní ekonomiky k ekonomice tržní. Definovat analogii změn na úrovni domácnosti je ovšem už problematické. Jestliže na makroúrovni jsou poměrně dobře popsány hlavní rysy výchozího i cílového stavu a záležitosti prostředcích, které budou cestu provázet a pohyb naplňovat, mikropro-

středí domácnosti se vzpírá jednoduchým a jednoznačným úvahám. Variabilita efektů narůstá se vzdáleností od centra, mnoho zprostředkujících mezičlánků v prostoru i v čase zvyšuje neurčitost dopadů makroekonomických změn na potenciální chování domácností. Připočteme-li rozmanitost projevů, různou intenzitu a odlišný časový horizont probíhajících změn v prostředí domácnosti, pak je zřejmé, že rozhodující podíl na volbě výkladového rámce a interpretaci problému má definice situace a volba časového horizontu předpokládaných změn. Zvolíme-li jako referenční rámec současný stav a nejbližší budoucnost, nabízí se jako východiško pro výklad strategií domácností model adaptačního chování v situaci krize. Nabízí se ovšem zcela jiný pohled. Dlouhodobý horizont probíhající transformace má zabudován implicitní předpoklad pozitivních trendů vývoje a přes jeho dosud nevyslovenou podobu lze soudit, že představuje především proces celkové, hluboké a zásadní transformace chování domácnosti, postihující nejen tradiční roli spotřebitele (na trhu zboží racionálně alokujícího zdroje podle finančních možností a individuálních spotřebních preferencí domácnosti), ale zároveň roli producenta (na trhu práce ve formální ekonomice). Referenčním rámcem výkladu pak může být nejen vztah domácnosti a trhu v již zmíněném konceptu New Home Economy, založený na aplikaci tržních principů chování (ekonomická racionalita výrobce a spotřebitele podle postulátů neoklasické ekonomie), ale i sociologická verze, nabízející řadu variací a operující s celou škálou tezí různé míry obecnosti.

Během uplynulých let se konstituovaly a postupně fixovaly určité strategie domácností, které by teoreticky bylo možné charakterizovat proporcí jednotlivých sektorů práce. O nich toho však reálně více tušíme, než opravdu víme, a pokud vůbec byly popsány, pak hlavně v rovině makroekonomické či makrosociální, nikoli však na úrovni samotných domácností. Navzdory existenci řady datových zdrojů (časovými rozpočty počínaje a šetřeními třídní a sociální struktury konče), byli

*) Přístup, založený na zkoumání strategií domácnosti je jedním z možných, i když zdaleka ne jediným způsobem, jak zachytit hospodaření domácnosti. Navzdory možným výhradám, ať už k tomu, že zjednodušuje celý problém domácnosti na otázku dimenzí alokace práce, či k tomu, že pracuje s domácností jako s dále vnitřně nestrukturovanou jednotkou, nebere ohled na její heterogenitu, možná vnitřní napětí a konflikty, předcházející volbě rozhodnutí i na prokázaný fakt nerovného sdílení zdrojů a nerovného podílu na moci (srv. [Pahl 1989]), nebo v neposlední řadě i k tomu, že nepokrývá celé spektrum možných témat, nezachycuje kupříkladu analýzu procesů uvnitř domácnosti, ať už spojených s distribucí moci, rozhodování, dělbou práce mezi partnery apod., považujeme v naší současné situaci zmíněné nedostatky spíše za přednosti, které nenarušují legitimitu zvoleného přístupu a naopak pomáhají zjednodušit formulaci jinak nesmírně komplikovaného zadání úlohy, a to nejen po stránce metodologické, ale i z hlediska volby adekvátních datových zdrojů. Chceme-li a máme-li možnost sledovat průběh a nikoli jen čekat na výsledek aktuálních společenských změn, musíme v mnohém slevit. Kompromis mezi tradičními datovými zdroji používanými při analýze domácí ekonomiky (výzkumy prováděné na panelech domácností, speciální šetření kvantitativního, resp. stále častěji převážně kvalitativního charakteru apod.) a snahou sledovat dynamiku změn (navíc s omezenými finančními zdroji i kapacitami výzkumných sil), ovlivňuje charakter dostupných dat. Tvrdá data nahrazují data měkká, fakta ustupují názorům, postojům a formujícím se očekáváním. Aktuálnost dat snad kompenzuje možné formální výhrady k jejich charakteru.

bychom dnes těžko schopni naplnit empiricky analýzy vývoje, který předcházeli našemu současnému stavu, tedy analýzy sociálních a ekonomických diferencí ve způsobech alokace práce do jednotlivých sfér. Při hodnocení dosavadního vývoje budeme proto bez dalšího komentáře vycházet z publikovaných studií (v poslední době [Večerník 1991]).

Vzhledem k tomu, že samotný charakter transformace je natolik globální a na jiných než makroekonomických úrovních tak málo pojmenovaný a rozebraný, zůstává pochopitelně na úrovni domácnosti vymezený natolik vágními konturami (lze samozřejmě obecně pojednat o vlivu konstituování trhu - práce, kapitálu, zboží, služeb - na změny vztahů mezi sférami - místo doživotně zajištěné práce problém, jak se vůbec na trh práce dostat a jak na něm obstát, problém změny pracovních návyků, pracovní morálky, až po způsoby změn spotřebního chování), že jej nelze na takto obecné úrovni vůbec smysluplně zvládnout. Jediným řešením je zjednodušit téma a omezit se na několik jednoduchých otázek, jejichž analýza je v dané situaci a s dostupnými prostředky vůbec proveditelná. Vzhledem k situaci, v jaké se dnes úroveň našeho poznání nachází, zřejmě půjde ani ne tak o definitivní výpovědi, jako spíše o vstupní úvahy, analýzy a vesměs nezodpovězené otázky, provávající de facto konstituování samotného tématu v naší (ekonomické) sociologii.

Proces transformace je primárně orientován do formální ekonomiky. Zcela bezprecedentní charakter změn, které lze s určitostí očekávat ve sféře formální práce, nejenže zasáhne dříve či později prakticky každou domácnost (přesněji řečeno domácnosti jako spotřebitele i jako producenty), ale projeví se zcela jistě i ve zbylých dvou sférách (neformální a domácí). Promítneme-li téma vztahu ekonomické reformy a domácnosti do kontextu strategií domácnosti ve sféře práce, lze celý problém formulovat v podobě vztahu mezi transformací ekonomického systému a změnou způsobů alokace práce do jednotlivých sfér ekonomiky. Lze si tudíž klást otázku, zda a jaký vliv bude mít přechod formální ekonomiky na principy tržního fungování na dělbu práce mezi sféru formální, neformální a domácí, neboli ptát se, jakým způsobem, do jaké míry a v jakém časovém horizontu ovlivní transformace formální ekonomiky dosavadní způsob alokace zdrojů domácnosti, jak se projeví v proporcích a vzájemných vztazích jednotlivých sfér práce. Navíc je možné si položit otázku, jak se vlastně změní samotný charakter uvedených tří sfér práce a konečně, jak se změní dosavadní determinanty volby strategií domácnosti.

7. Konstrukce závisle a nezávisle proměnných. Postup analýzy

Tradiční postup při zkoumání strategií domácnosti obvykle vede k dezagregaci pracovních aktivit domácností do apriorně stanovených skupin činností a odtud až k jednotlivým druhům práce a k následnému zjišťování, jaké zdroje (formální, neformální či domácí) se na jejich zabezpečení ve vybraných domácnostech podílely. Takový postup je pochopitelně velmi zdoluhavý a náročný, vyžaduje samostatný instrument, jehož koncipování zpravidla předchází speciální procedury kvalitativního charakteru.

Je zřejmé, že takový luxus si momentálně nemůžeme dovolit. Nechceme-li na druhé straně zcela rezignovat, je výsledkem určitý kompromis, odvíjející se od

celkového charakteru a díkce šetření, v jehož rámci bylo možné strategie domácnosti zkoumat. Kontext pravidelně opakovaných výzkumů ekonomických očekávání a postojů obyvatelstva k připravované a probíhající ekonomické reformě vytváří zároveň poměrně unikátní příležitost spojit sice limitovaný rozsah (navíc poměrně velmi syntetických) indikací strategií domácnosti s širokým okruhem otázek, zjišťujících celkový názorový profil respondentů. Naopak dává šanci získat řadu údajů, které by v klasickém šetření strategií domácnosti zůstaly stranou pozornosti⁷.

Data byla získána v rámci opakovaných šetření "Ekonomická očekávání a postoje populace I. - III.", která jsou pravidelně prováděna v půlročním intervalu jako součást projektu Sociologického ústavu ČSAV "Trh práce, sociální politika a domácí ekonomika" a realizována prostřednictvím Střediska empirických výzkumů při tomto ústavu. Jednotlivá šetření zachycují postupně situaci v červnu 1990 (I.), prosinci 1990 (II.) a červnu 1991 (III.). Vzhledem k omezeným zkušenostem, limitovaným navíc i již zmíněným charakterem a celkovou díkci výzkumu (názory, postoje, očekávání, nikoli fakta, realie a obvyklá "tvrdá" data o domácnostech), jsme se omezili na kompromisní způsob indikace strategií domácnosti, respektující celkový standard i styl dotazníku. Snaha o maximální jednoduchost otázek (vesměs uzavřených), založená na čtyřstupňové škále odpovědí, slouží - i přes reprezentativitu výběrového souboru - primárně nikoli k statistickému typu výpovědí o frekvenci výskytu jednotlivých strategií v populaci, jako spíše k analýzám souvislostí mezi obecně formulovanými strategiemi a relativně (právě díky celkovému kontextu) velmi široce koncipovaným prostorem možných vysvětlujících proměnných (opět nikoli tradičních indikátorů objektivní situace domácnosti, jako spíš spektra existujících a profilujících se ekonomických, sociálních i politických názorů, postojů a očekávání).

7) Přiznejme si, že pohyb v poměrně neprozkoumaném terénu domácnosti je o to záladnější, že zdánlivě je každému důvěrně známý a vyvolává představy, že je zde možné dosáhnout velkých efektů při poměrně malém úsilí, kdy eventuální nedostatky dat nahradí imaginace podložená autentickou zkušeností. Opak je bohužel pravdou. Každý, kdo se někdy věnoval problémům hospodaření domácnosti, potvrdí, že je to úkol mimořádně nevdečný. Neplačme, zavinili jsme si to sami, řekl by klasik, ale pravdu by měl jen částečnou. Uznáváme (po zkušenostech z předchozích empirických šetření), že na řadu věcí se prostě neumíme zeptat, i když se zdají navenek tak triviální. V podobných případech hledáme inspiraci za hranicemi naší sociologie. Tentokrát nám však cizí zkušenosti příliš nepomohou. K podobným příležitostem se totiž používá buď nesmírně obsáhlých dotazníků, schopných velmi detailně popsat určitou oblast hospodaření domácnosti (srv. akci francouzského INSEE spojenou s výzkumem domácí produkce v roce 1989), nebo obvykle naprosto odlišných metod a technik. Zkoumaný problém je přitom vždy parciální a k jeho poznání se využívá dlouhodobých kvalitativních šetření, zúčastněného pozorování a dotazníku pouze jako jednoho z instrumentů, zpravidla navíc až v závěrečné fázi, kdy jsou již k dispozici podklady pro lepší strukturaci zadání i formulaci otázek (včetně jazyka apod.), srv. [Pahl 1984, 1985; Sik 1987] apod.). Unikátnost situace, v níž se nacházíme, spolu s potřebou začít se orientovat v procesech, které provázejí domácnost na cestě k tržní ekonomice, nás vede k tomu, abychom se pohybovali na neznámém terénu i s vědomím nedokonalosti prvních pokusů. Proto i data, s nimiž pracujeme, je zapotřebí takto chápat. Totéž platí pro jednotlivé analytické kroky a vlastní interpretaci výsledků. V této fázi se omezíme pouze na jednoduché analytické procedury bez větších metodologických ambicí. Naším hlavním cílem je momentálně především celé téma uvést a otevřít dalším úvahám, nikoli přinášet odpovědi na dosud možná ještě ani nezformulované otázky.

Vlastní strategie domácnosti byly proto z uvedených důvodů zjišťovány pouze v syntetizované podobě, bez snahy o vyčerpávající popis jejich obsahu, především s cílem zachytit nikoli absolutní, ale spíše relativní rozměr, nikoli reálný objem, obsah a rozsah činností, ale spíše difference subjektivní konotace sledovaných dimenzí (aktuální počínaje a normativní konče). Výsledný tvar zjišťovaných strategií není (a, jak by mělo vyplynout z prezentovaných úvah, ani nemůže být) odvozen přímo z indikací, používaných při podobných příležitostech ve světě. S větší či menší mírou podrobnosti by však měly přesto pokrýt tyto základní dimenze:

- sféra formální: strategie, opírající se o vztah mezi prací v zaměstnání (dané profese, kvalifikace apod.) a odpovídající příjem (zatím nejsme schopni zachytit některé zásadní změny, plynoucí z postupného formování trhu práce, prosazování výkonového principu apod.);
- sféra domácí: strategie produkující užité hodnoty a služby (opírající se o vlastní práci členů domácnosti);
- sféra neformální: (a) strategie, založené na pomoci (ve formě práce, produktů či poskytovaného příjmu) osob mimo domácnost; (b) poněkud konfúzní, byť běžná strategie produkující dodatečný příjem (ovšem bohužel bez možnosti stanovit jeho zdroj) - zahrnuje natolik odlišné situace, jakými jsou na jedné straně kupříkladu registrovaný vedlejší pracovní poměr, ale i příjem nepodložený jakoukoli prací, na druhé straně i příjem sociální apod.)

V dotaznících byly jednotlivé dimenze zastoupeny těmito otázkami:

1. rovina aktuální (prosinec 1990, červen 1991)

"Snažíte se doma co nejvíce věcí si sami vyrobit, opravit, vypěstovat?"

"Jsou dnes pro hospodaření Vaší domácnosti velice důležité vedlejší příjmy?"

"Je pro chod Vaší domácnosti nezbytná pomoc rodičů, příbuzných a přátel?"

2. rovina očekávání v nejbližší i vzdálené budoucnosti

a) individuální očekávání (prosinec 1990, červen 1991)

"Myslíte si, že se během dvou let sníží rozsah domácích prací, které si dnes obstaráváte sami, protože si tyto věci a služby budete moci běžně koupit?"

b) obecná očekávání (prosinec 1990)

"Myslíte si, že se zmenší postupně význam vedlejších příjmů?"

"Domníváte se, že postupně klesne počet lidí, kteří si svépomocně opravují byty, auta, chaty a staví si domy?"

3. rovina projektivní (květen 1990, červen 1991)

alokace zdrojů práce v situaci nouze mezi placené zaměstnání, naturální produkci a neformální ekonomiku (s důrazem na dodatečný příjem)

4. rovina normativní (červen 1991)

"Postupně by se měl zmenšit význam vedlejších příjmů."

"Postupně by měl klesnout počet lidí, kteří si svépomocně opravují byty, auta, chaty a staví si domy."

Nezávisle proměnné, které měly pokrýt prostor možných diferenciačních činitelů strategií domácností, lze rozdělit do šesti skupin:

1. celkové klima;
2. aktuální materiální situace domácnosti;

3. celková úroveň ekonomického kapitálu domácnosti;
4. status respondenta ve formální ekonomice a úroveň investic do lidského kapitálu;
5. demografická situace domácnosti;
6. geografické a lokální charakteristiky prostředí.

Přehled nezávisle proměnných:

1.	míra obav a nejistoty	ON
	pesimismus/optimismus při pohledu na perspektivy domácnosti	
	v nejbližší době	ZU2R
	aktuální situace domácnosti (výhodná/nevýhodná)	ASI
2.	subjektivní hodnocení aktuální finanční situace	ZUR
	hospodaření s disponibilním příjmem domácnosti)	HOP
3.	odhadovaná výše majetku	MAJ
4.	profese	EGP
	vzdělání	VZD
	charakter ekonomické aktivity	EA
5.	počet dospělých členů domácnosti	DOSP
	počet dětí	DE1
	přítomnost dětí (ano-ne)	DE2
	věk respondenta	VEK
	rodinný stav	ROS
6.	republiková příslušnost	REP
	charakter bydlení (město-venkov)	BYD
	způsob bydlení (rodinný dům ano-ne)	RD

Prostor, který tvoří rámec našich úvah o strategiích domácnosti a jejich možných změnách v souvislosti s transformací ekonomiky a přechodem na tržní hospodářství, jsme výrazně zjednodušili a omezili. Nicméně kromě zmíněných závisle a nezávisle proměnných obsahuje naše analýza i další faktor, kterým je horizont času.

Jestliže závisle proměnné tvoří jednotlivé sféry jakožto indikátory způsobů alokace zdrojů práce domácnosti a nezávisle proměnné zastupují potenciální zdroje diferenciací strategií, pak hledisko času reprezentují:

- a) jednotlivé dimenze analýzy - aktuální, projektivní (situace nouze, krize), normativní, resp. očekávání (individuálních a obecných) dalšího vývoje;
- b) kromě předchozí relativní podoby má dimenze času pochopitelně i rozměr absolutní (jednotlivá šetření jsou fixována na časové ose a zachycují vývoj a proměny všech indikátorů).

Hypotézy se budou týkat charakteru změn aktuálních zdrojů diferenciací strategií v čase⁸⁾ s cílem zjistit především: (1) zda a jakým způsobem se s délkou časového horizontu (a při přechodu mezi jednotlivými dimenzemi) bude měnit aktuální cha-

⁸⁾ V této fázi výzkumného projektu, kdy jsou k dispozici výsledky již tří empirických šetření, provedených mezi loňským květnem a letošním červnem, tedy v období před reformou a těsně po jejím startu, dáváme z pochopitelných důvodů přednost relativnímu pojetí času, analýzu časových řad prozatím odložíme na pozdější dobu.

rakter diferenciacie ve způsobech alokace zdrojů domácnosti a (2) zda a jak se bude měnit význam a váha jednotlivých diferenciačních zdrojů.

8. Výchozí stav a celková atmosféra očekávání změn⁹

Hodnoty naměřených koeficientů (tabulka 1) jsou relativně nízké, zejména snažili se najít zdroje diferenciacie mezi klasickými sociálně ekonomickými parametry domácnosti. Jestliže postoje jsou navzájem propojeny a tvoří poměrně konzistentní celky, neplatí to o jejich vazbě na tradiční ukazatele, používané v roli vysvětlujících proměnných. Zřetelněji se vyčleňují pouze dvě hlavní oblasti diferenciacie. Jedna z nich se odvíjí od republikové příslušnosti a odděluje optimističtější naladěné, resp. subjektivně lépe materiálně situované české domácnosti. Další linie diferencí pak spojuje celkové klima očekávání změn s aktuální materiální situací domácnosti.

Pokud hodnotíme vývoj v uplynulém roce, pak je zřejmé, že:

- přetrvává výrazný vliv republikové příslušnosti;
- zvyšuje se vazba obav, nejistoty a hodnocení vlastních šancí domácnosti na aktuální finanční situaci domácnosti;
- klesá zvýhodnění obyvatel rodinných domků při hospodaření s příjmem;
- klesá vliv složení domácnosti na aktuální materiální situaci a rozsah finančních problémů, klesá vliv fáze životního cyklu domácnosti na diferenciaci aktuální materiální situace, finanční problémy (před rokem identifikované především v mladých rodinách s dětmi) se rozšiřují i na ostatní domácnosti;
- začínají se objevovat náznaky pozitivní diferenciacie podle charakteristik sociálního statusu. Vzdělání a profese ovlivňuje jak míru obav při pohledu do budoucnosti, tak i rozsah aktuálně pociťovaných finančních potíží.

Aktuální způsob alokace zdrojů domácnosti (tabulka 2) nevznikl ze dne na den. Má za sebou dostatečně dlouhé období konstituování, stabilizace, drobných modifikací a postupného formování do obecných vzorců chování, a to jak v čase historickém (reálném vývoji uplynulých čtyřiceti let), tak v čase trvání a průběhu životního cyklu jednotlivých domácností. Klasické rysy, na nichž je hospodaření domácnosti se zdroji postaveno, byly již popsány jinde a lépe. Provedeme-li pouze rekapitulaci s využitím konceptuálního aparátu tří sfér práce, pak pro minulé období je typická deformace rozsahu, obsahu, ekonomického významu i sociálních funkcí, ale zejména pak vazeb formální, neformální a domácí práce. Formální ekonomika poskytovala sice zaručený, ale svou výší výmluvně opravdu jen "formální" příjem (pokud možno všech práceschopných členů domácnosti). K němu bylo a je nutné doplnit další zdroje, ať už ve formě vedlejších příjmů, či produktů a služeb produkovaných členy domácnosti. Šest z deseti dotázaných domácností uvedlo v prosincovém výzkumu, že pro jejich hospodaření jsou velmi důležité vedlejší příjmy. Podíl pro-

⁹) Fakt, že charakteristiky celkové atmosféry očekávání změn a aktuální materiální situace vystupují v roli nezávisle proměnných, je pouze záležitostí kontextu a nemění nic na relevanci analýzy jejich diferenciacie.

duktivních činností domácnosti je ještě výraznější. Téměř devět z deseti domácností potvrzuje, že se snaží doma co nejvíce věcí vyrobit, opravit či vypěstovat.

Důsledkem je alarmující, byť dnes již dostatečně známá strategie většiny domácností, založená na kombinaci dodatečných zdrojů příjmů a bezplatné domácí práce členů domácnosti. Ojedinelé a poměrně nevýrazné zdroje diferencí domácí práce mají svůj základ nikoli v charakteristikách domácnosti spojených se sférou formální práce (zaměstnání) a sociálním, resp. ekonomickým postavením z něho plynoucím, ale jsou odvozeny od materiálních dispozic jejího provozování, tj. jsou dány rozsahem a charakterem kapitálových zdrojů domácnosti (půda, prostory, výrobní prostředky) a počtem pracovních sil, které mohou být použity. Orientace na domácí produkci není substitucí chybějících finančních zdrojů a náhradou omezeného manévrovacího prostoru na trhu zboží a služeb. Provází bez ohledu na disponibilní příjem domácnosti především domácnosti s větším rozsahem majetku a naznačuje tak souvislost, kterou vyjadřuje R. Pahl tvrzením, že rozsah produktivních aktivit domácnosti není rozhodně funkcí chudoby, spíše naopak - funkcí relativního dostatku.

Zdroje poskytované okolím (pomoc příbuzných, přátel, sousedů), jsou diferencovány v obou republikách podle odlišných principů. Pomoc je poskytována v obou případech především mladým, začínajícím domácnostem s malými dětmi, ovšem zatímco v České republice je pro její výskyt směrodatná akutní potřeba (svízelná materiální situace domácnosti, obtíže při hospodaření s běžným příjmem), na Slovensku je zřejmě součástí celkově odlišné tradice intergeneračního transferu. Podobně jako pomoc okolí je diferencována i distribuce vedlejších příjmů v populaci.

Hodnotíme-li změny, k nimž došlo za uplynulých půl roku, zjišťujeme posun především v rostoucím počtu domácností odkázaných na pomoc okolí. Částečně se modifikují i zjištěné zdroje diferencí. Mění se vliv klimatu, především hodnocení vlastních šancí úspěchu a růstu životní úrovně domácnosti, který vytváří zárodek tendence, působící proti orientaci na domácí práci, posiluje se význam kapitálových zdrojů domácnosti a demografického složení domácnosti. Začíná se projevovat souvislost orientace na domácí práci a finanční situace domácnosti. Fakt, že pro alokaci zdrojů práce začíná být směrodatná velikost disponibilního příjmu domácnosti (i když zatím jen v náznaku) a perspektiva růstu životní úrovně v blízké budoucnosti, by totiž znamenal zárodek poměrně zásadního obratu v chování domácností (přehodnocení vztahu čas-peníze ovšem předpokládá konstituování fungujícího trhu zboží a služeb, které by tvořily stranu nabídky, adekvátní alternativu a substitut domácí práci).

Chování domácnosti v situace nouze má podle teoretických výkladů dvě hlavní alternativy. Jednou z nich je omezování výdajů, druhou mobilizace alternativních zdrojů, které by eliminovaly nutnost postupu prvního. Podle toho, co naznačují provedené analýzy, není vztah mezi oběma způsoby zdaleka tak jednoznačný. Přesto, že se pohybujeme nikoli v rovině aktuálního adaptačního chování domácnosti v podmínkách krize, ale pouze v prostředí situaci krize simulující, má úsporná strategie chování pro domácnost zřejmě odlišný smysl.

Mimo explicitní souvislost se situací nouze (jako odpověď na otázku: "Uvažujete o tom, že budete doma hospodařit úsporněji, že se třeba uskrovníte v jídle?") se projevil v loňském roce efekt atmosféry "utahování opasků" velmi příznivým naladěním veřejnosti akceptovat tuto strategii bez ohledu na jejich momentální finanční situaci, složení domácnosti, sociální postavení apod. V menší míře podporovaly tuto ideologii domácnosti na Slovensku, přičemž sklon k úspornému chování již posilovaly obavy a nejistota z budoucnosti. O půl roku později (po zkušenostech s prvními přípravnými kroky reformy, po odstranění záporné daně z obrátu a prvních konkrétních náznacích toho, co reforma přinese) registrujeme v prosinci 1990 posun v diferenciaci postojů k úsporné strategii jednak podle aktuální finanční situace domácnosti, ale především podle hodnocení vlastních šancí. Očekávané zvýšení životní úrovně v dalších dvou letech snižuje význam úsporného hospodaření a naopak.

Jinak je strukturován postoj k úspornému hospodaření v kontextu explicitně formulované situace nouze a ohrožení materiálního standardu domácnosti. Dvojí pohled nabízí porovnání situace v květnu 1990 a v červnu 1991. Zatímco vloni rozhodovalo o volbě úsporné strategie především, vedle již zmíněné republikové příslušnosti, demografické složení domácnosti (fáze životního cyklu, věk členů, z toho plynoucí charakter ekonomické aktivity, resp. přítomnost či absence dětí - častěji se preferuje v domácnostech ekonomicky neaktivních, bezdětných, věkově starších kategorií, které přitom dosud relativně dobře vycházely s příjmem a neměly finanční problémy), o rok později se vliv složení domácnosti na volbu úsporné strategie vytrácí a zůstává patrný pouze vliv republikové příslušnosti, resp. aktuální finanční situace (životní úrovně) - úspornou strategii volí domácnosti s minimem deklarovaných finančních problémů.

Další reakcí na situaci nouze je již zmíněná mobilizace alternativních zdrojů domácnosti. Její indikaci a analýzu založíme opět na rozlišení možných způsobů alokace zdrojů mezi formální, neformální a domácí práci, tentokrát ovšem v poněkud detailnějším členění možného obsahu aktivit, resp. s určujícím kritériem efektů - finanční či naturální. Pro úplnost jsme mezi varianty možných reakcí zařadili znovu i úspornou strategii chování.

V rámci formální práce budeme uvažovat tyto možnosti:

- zvýšit příjem ze současného zaměstnání;
- najít si lépe placenou práci;
- odejít pracovat do zahraničí.

Dále sem zahrneme aktivity, které přinášejí finanční efekt, v povědomí lidí patří do neformální sféry, ovšem jejich faktické zařazení je problematické, protože k němu chybí zásadní informace, které je zároveň prakticky vyloučeno získat (rozhodující je totiž, zda daná činnost, resp. její efekty jsou registrovány, zda podléhají zdanění apod.):

- založit si soukromou firmu;
- sehnat si vedlejší pracovní poměr, dělat melouchy;
- pronajímat místnosti, chatu, chalupu;
- prodávat doma vyrobené věci;
- prodávat vypěstované ovoce, zeleninu, květiny.

Domácí sféru zastupuje snaha co nejvíce věcí si sám doma udělat, vyrobit, opravit.

Abychom ověřili, do jaké míry koresponduje zvolený způsob členění zdrojů práce do jednotlivých sfér (formální, neformální, domácí) k reálnému profilu strategií, aplikovali jsme metodu faktorové analýzy. Charakter diferenciací strategií a

změny, k nimž došlo od května loňského roku do letošního června, zachycuje tabulka 3¹⁰.

Obsah generovaných faktorů je sice odlišný (přičemž nelze stanovit, zda jde o změnu chování či artefakt způsobený rozdílnou škálou měření), přesto jeho interpretace o ledasčem smysluplném vypovídá. V obou sledovaných obdobích se profiloval analogický typ úsporného chování s charakteristickou orientací nejen na omezení výdajů (provázenou snahou úsporněji hospodařit), ale zároveň i na naturalizaci spotřeby (vyjádřenou tendencí všechno si doma udělat, vyrobit, opravit). Stejným způsobem se do jednoho faktoru propojily činnosti produkující (zpravidla vedlejší a zpravidla neformální) příjem - pronájmem prostorů počínaje a prodejem doma vyrobených či vypěstovaných produktů konče. V podobné logice se propojily i činnosti, orientované do oblasti formální práce (zvýšit příjem ze současného zaměstnání, najít si lépe placenou práci). Co se ovšem zcela změnilo, je vzájemný vztah uvedených sfér práce neboli způsob alokace zdrojů domácnosti mezi zaměstnání, domácnost a neformální práci. Jestliže jsme v červnu 1991 identifikovali tři nezávislé faktory, strukturující možné formy chování zcela podle předem formulovaných skupin aktivit, ještě v loňském roce byla rozhodujícím kritériem dvojí dichotomie. V první řadě šlo o protiklad mezi defenzivní strategií svépomoci a úspor na straně jedné a v té době maximálně ofenzivní cestou práce v zahraničí nebo založení vlastní soukromé firmy na straně druhé. Vedle toho tvořila druhou nezávislou dimenzi volba mezi formální (reprezentovanou konzervativnějšími variantami zvýšení výdělku v současném zaměstnání, či přechodu na lépe placenou práci) a neformální sférou práce. Způsoby alokace zdrojů práce a deklarovaná podoba strategií jsou diferencovány jak subjektivně pocíťovanou atmosférou očekávání nadcházejících změn (obavy a pesimismus posilují obranné strategie chování, zatímco optimismus a vyhlídka větších šancí otevírá manévrovací prostor domácnosti i pro náročnější a riskantnější změny), tak zejména složením domácnosti, věkem a z něho plynoucím sociálním postavením a charakterem ekonomické aktivity či neaktivity dospělých členů domácnosti. Svůj význam má i republiková příslušnost, projevuje se vliv subjektivně vnímané aktuální materiální situace, stejně jako význam prostředí, v němž domácnost žije. Diferenciace strategií nouze se odvíjí zcela zřetelně od zdrojů, s nimiž domácnost disponuje, přičemž ve srovnání s loňským rokem se tato vazba ve všech uvažovaných směrech ještě prohloubila. Podstatné je, že očekávané šance růstu životní úrovně domácnosti jsou dnes propojeny poměrně zřetelně právě se sférou formální práce. O její preferenci rozhodují navíc takové faktory jako je (kromě věkově limitované možnosti vstupu na trh práce) počet práce schopných členů domácnosti, ale rovněž rozsah lidského kapitálu v podobě vzdělání, kvalifikace. Nepřekvapí zároveň, že prostor neformální práce preferují ty domácnosti, pro něž je již dnešní situace výhodná, o čemž svědčí i poměrně výrazná majetková diferenciací. Ta spolu s nezbytnými

10) Při interpretaci je zapotřebí zvážit, že naše data nemají zcela identický charakter, liší se použitá škála odpovědí. Zatímco v roce 1990 měli respondenti za úkol seřadit jednotlivé varianty podle toho, jak by pro jejich domácnost v hypotetické situaci nouze připadaly v úvahu, o rok později byly jednotlivé varianty chování posuzovány nezávisle na sobě formou čtyřstupňové škály odpovědí.

kapitálovými zdroji (práce, půda, prostory, výrobní prostředky) umožňuje podle možností pronajímat či produkovat těm domácnostem, které mají dostatečný počet dospělých členů, potřebné znalosti, zpravidla bydlí na venkově nebo, ještě lépe, v rodinném domku. Klasická varianta úsporného chování je kupodivu diferencována minimálně. Jakožto relativně nejjednodušší reakce na obtížnou finanční situaci je akceptována ve stejné míře prakticky všemi domácnostmi s výjimkou těch, pro něž je prozatím, vzhledem k současné příznivé situaci, zřetelně neatraktivní. Pro zbytek populace, který se do situace nouze nejen projektuje, ale aktuálně se v ní nachází, tato varianta přesto nepředstavuje nijak mimořádnou změnu navyklých vzorců chování ve srovnání s minulými léty. Podle našich údajů úroveň svépomocných aktivit domácností a snaha vlastními silami substituovat jiná řešení, beztak již zřejmě dosáhla svého maxima (téměř 90 procent domácností) a tak lze hovořit spíše o dalším zvyšování intezity než o absolutním zvyšování frekvence výskytu.

O tom, že neproběhla výrazná změna, svědčí nezměněné distribuce odpovědi na otázku: "Snažíte se doma co nejvíce věcí vyrobit, opravit, vypěstovat?" S prohlubujícím se časovým horizontem se podle očekávání výrazně mění i struktura diferencí (tabulka 4). Mizí vazba na složení domácnosti a disponibilní kapitálové zdroje, prakticky jediným významnějším faktorem diferenciací se stává celkové klima očekávání změn a s ním související hodnocení vlastních šancí domácnosti (především při hodnocení obecné roviny změn). Na úrovni individuální (očekávané nahrazení vlastní práce tržními substituty) si určitý vliv ponechává aktuální finanční situace domácnosti, zvyšuje se rozdíl věkových kategorií. Teprve v okamžiku, kdy přerušíme průběh očekávání změn v čase a zaměříme se na identifikaci toho, jak by měla v budoucnosti alokace práce vypadat (tabulka 5), získáváme poněkud pestřejší obraz názorového spektra. Potlačení vazeb na aktuální situaci se vytrácí diferencující vliv do té doby působících parametrů domácností (kapitálových zdrojů) a očekávání se zbavuje zátěže zkušenosti. Z majetku jako břemene (o něž dosud bylo nutné se především starat, přičemž svépomoc neměla zpravidla přijatelnou alternativu) se, spolu s finančními možnostmi domácnosti, naopak stává ekonomický základ větší pestrosti alternativních řešení. Ve stejném směru působí i nově zaregistrovaný vliv vzdělání a profese, které v podobě vyšších investic do lidského kapitálu preferují jejich adekvátní využití, nikoli dosavadní zneužívání v neomezeném prostoru nouzových řešení a improvizací při suplování odpovídajících profesí při opravách aut, stavbě a rekonstrukci domů, výrobě nábytku či bezpočtu dalších variací na téma domácí práce.

9. Závěr

Simulace průběhu potenciálních změn hospodaření domácnosti v čase (zastoupená jednotlivými dimenzemi, k nimž se vztahují postoje a očekávání respondentů), potvrzuje naše původní představy o diferenciaci strategií a umožňuje specifikovat vstupní hypotézy pro další připravované fáze výzkumu. Poskytuje materiál k úvahám o některých obecnějších trendech ve způsobech alokace zdrojů práce mezi formální, neformální a domácí sféru. Shrňme-li výsledky jednotlivých analytických kroků, je zřejmé, že:

1. aktuální strategie jsou zpravidla založeny na mobilizaci všech disponibilních zdrojů (příjmů i práce) domácností, přičemž nelze hovořit o komplementaritě práce a peněz;
2. projekce chování v situaci nouze výrazně nemění, spíše pouze posiluje ty způsoby řešení, které domácnosti obvykle již aktuálně využívají (navyklé běžně kompenzovat řadu dosavadních deficitů prostředí, v němž se dosud pohybovaly v rolích spotřebitelů i producentů);
3. rozlišení krátkodobého a dlouhodobého horizontu změn, stejně jako očekávání individuálních a obecných, vede k identifikaci zárodků poměrně odlišných tendencí změn chování domácností.

V krátkodobém pohledu se rýsují náznaky racionálního, "ekonomického" chování domácností jako anticipace postupné obnovy fungujícího tržního prostředí (zejména trhu práce, zboží a služeb). Uvolnění prostoru pro diferenciaci založenou na tržních principech (substituce čas-peníze, alokace práce podle principů racionálního kalkulu), narovnání dosavadních deformovaných vzorců chování a celkové rozšíření prostoru volby, je nicméně pouze podmínkou nutnou. S velkou pravděpodobností bude sloužit nikoli jako generální prototyp změny chování většiny domácností, ale jako další zdroj diferenciaci (zřejmě pouze vybraných součástí domácí práce a rovněž pouze určitých sociálních skupin, především těch, pro něž tento typ chování vůbec přichází v úvahu a je pro ně i subjektivně akceptovatelný, atraktivní ve smyslu motivace a hodnotových struktur.

Je otázkou, jaká proporce ekonomických a mimoekonomických faktorů volby způsobů alokace zdrojů práce se bude formovat v delším časovém horizontu. Bylo by přinejmenším zavádějící, kdybychom spoléhali na trvalou všemocnost racionálního kalkulu. Ani po překonání ekonomických obtíží nejbližší budoucnosti, pro něž lze předpokládat převažující model krizového chování domácností s charakteristickým omezením výdajů a mobilizací alternativních zdrojů hospodaření (s výjimkou profilující se skupiny ekonomicky silných a prosperujících domácností, které buď neprojdou akutním obdobím krize, nebo se z ní poměrně rychle vymaní), nelze totiž podle všeho předpokládat zásadnější pokles rozsahu domácích produktivních aktivit. Co lze očekávat s poměrnou jistotou, je pouze větší prostor diferenciaci - a to jak obsahu aktivit, tak jejich forem, hlavně ale jejich sociálních nositelů, resp. jejich odlišné motivace volby - odvozený od širšího spektra možných řešení. Jiný vývoj by totiž byl ve světě zcela unikátní a navíc, těžko si lze něco takového (při našich dosavadních zkušenostech) vůbec představit.

4. složitější je vývoj vztahu formální a neformální práce. Beztak poněkud nezřetelné kontury obsahu neformální ekonomiky (a nejednoznačnost jejího vymezení) blokují možnost empirických výzkumů a tak není divu, že úvahy o dosavadním vývoji (a tím spíše o vývoji nadcházejícím) mají nutně spekulativní charakter. V nejbližších letech se zcela jistě zásadně promění charakter neformální sféry, některé práce se budou legalizovat a formalizovat, objeví se další, které dosud neměly v našem ekonomickém systému své místo, (nové formy nelegální práce především v soukromém sektoru - práce mladistvých, imigrantů, apod.). Bude-li

vývoj sledovat trend ostatních vyspělých zemí, převáží výskyt neplacených forem nad placenými.

Počáteční vlna ekonomické racionality a preference tržních principů alokace zdrojů práce (uvolňující po celá léta blokovanou možnost na straně nabídky i poptávky) přenesla zřejmě v první fázi hlavní osu diferenciací do oblasti příjmové (s kalkulací ušlého zisku jako prioritním kritériem alokace práce mezi zaměstnání a domácnost). Je otázkou, jakých rysů nabude diferenciací z dlouhodobější perspektivy. Je však pravděpodobné, že v atmosféře postupně se rozvíjejícího trhu (s pestřejší paletou možných alternativ domácí práce) se postupně opět rozšíří okruh determinant podobně, jako je tomu dnes ve vyspělých zemích a jedno z klíčových míst diferenciací strategií připadne motivacím založeným na odlišných hodnotách a široce pojímané kategorii racionality.

Dnes se shodujeme v tom, že vstupujeme do období zásadních změn sféry práce a zásadně nových možností jejich výzkumu. V zápalu našeho úsilí, jak můžeme změnám (jakožto členové domácností v boji o každodenní existenci) nejlépe čelit, jak jich můžeme pro sebe (jakožto pracovníci a producenti) nejlépe využít, či jak můžeme změny (jako reprezentanti profese) nejlépe zkoumat, bychom neměli zapomínat na to, že naše situace není zdaleka tak originální, jak se nám mnohdy zdá. Není snad proto na škodu věci zakončit naší úvahu postřehem jednoho z protagonistů diskusí na téma domácností a práce. Je ovšem poněkud paradoxní, podotýká v závěru své poslední knihy R. Pahl, že skutečné změny, které je možné registrovat ve vývoji jednotlivých forem práce, jsou daleko méně zřetelné, než se původně předpokládalo [Pahl 1989].

Tabulka 1. Diferenciace atmosféry očekávání změn a aktuální materiální situace domácnosti

	ON			ZU2R			ZUR			HOP		
	obavy, nejistota			vlastní šance			finanční situace			rodinný rozpočet		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
celkové klima												
ON	x	x	x									
ZU2R	-0,28	-0,38	-0,35	x	x	x						
ASI	x	-0,31	-0,34	x	0,32	0,49						
aktuální materiální situace												
ZUR	-0,13	-0,23	-0,26		0,15	0,34	x	x	x			
HOP	0,15	0,26	0,36		-0,19	-0,35	-0,50	-0,52	-0,55	x	x	x
výše majetku												
MAJ	x		0,09	x			x	-0,16	-0,12	x	0,18	0,15
status respondenta ve formální ekonomice												
EGP			0,09	0,07				-0,11	-0,10		0,09	0,15
VZD			0,10	0,08				-0,10	-0,11		0,11	0,14
EA										0,09		
demografická situace												
DOSP												
DE1							0,15	0,16	0,15	-0,18	-0,14	-
0,09												
DE2							0,12	0,12	0,10	-0,13	-0,15	
VEK						0,12	-0,07			0,17	0,09	
geografické a lokální charakteristiky prostředí												
REP	-0,10	-0,12	-0,12	-0,09			0,14	0,17	0,19	-0,14	-0,12	-
0,14												
BYD												
RD							x	-0,16	-0,12	x	0,18	0,15

Poznámka: Pearsonův korelační koeficient, hladina významnosti vyšší než .01.
Nevýznamné koeficienty nejsou tištěny.

Pramen: Šetření "Ekonomická očekávání a postoje"
I. (květen 1990),
II. (prosinec 1990),
III. (červen 1991).

Tabulka 2. Aktuální distribuce zdrojů práce a její diferenciace

	DPA domácí práce		POM pomoc okolí		VEP vedlejší příjmy	
	II.	III.	II.	III.	II.	III.
celkové klima						
ON	0,09		0,12	0,15	0,12	0,10
ZU2R		-0,09	-0,09		-0,08	
ASI	-0,08	-0,16	-0,12	-0,10	-0,07	-0,11
aktuální materiální situace						
ZUR		-0,09	-0,23	-0,22	-0,13	-0,17
HOP		0,11	0,30	0,25	0,16	0,18
výše majetku						
MAJ	-0,10	-0,12		0,09		
status respondenta ve formální ekonomice						
EGP						0,10
VZD						
EA			0,17	0,15	0,10	0,17
demografická situace						
DOSP	-0,09	-0,15				
DE1		-0,11	-0,22	-0,20	-0,11	-0,16
DE2		-0,09	-0,24	-0,21	-0,11	-0,13
VEK			0,37	0,38	0,10	0,14
geografické a lokální charakteristiky prostředí						
REP			-0,16	-0,23	-0,15	-0,14
BYD	0,14	0,12				
RD	0,17	0,19				

Pramen: Šetření "Ekonomická očekávání a postoje"
 II. (prosinec 1990),
 III. (červen 1991).

Tabulka 3. Alternativní zdroje domácnosti, omezování výdajů jako hlavní dimenze strategie nouze. Výsledky faktorové analýzy (faktorové zátěže získané pomocí metody rotace VARIMAX) a zdroje diferencí zjišťované prostřednictvím faktorových skóre a jejich korelace s vysvětlujícími proměnnými.

	faktor 1		faktor 2		faktor 3	
	5/90	6/91	5/90	6/91	5/90	6/91
indikátory strategií (10)						
vyšší příjem ze současného zaměstnání		0,56	-0,69			
najít lépe placenou práci		0,78	-0,69			
odejít pracovat do zahraničí	-0,69	0,71				
vedlejší pracovní poměr, melouchy		0,51			0,97	
založit soukromou firmu	-0,66	0,53				
pronájem místnosti, chaty apod.			0,46	0,63		
prodej doma vyrobených věcí			0,67	0,77		
prodej vypěstovaného ovoce, zeleniny			0,65	0,79		
maximum si doma vyrobit, opravit	0,75					0,72
úsporněji hospodařit	0,72					0,78
zdroje diferencí						
celkové klima						
ON	0,07					0,11
ZU2R	-0,09	0,15			-0,08	
ASI	x	0,11	x	0,10	x	-0,10
aktuální materiální situace						
ZUR			0,09			
HOP	-0,10					
výše majetku						
MAJ				-0,20		
status respondenta ve formální ekonomice						
EGP				0,09		
VZD	0,08	-0,12	0,12			
EA	-0,14	0,36	-0,22			
demografická situace						
DOSP		-0,17		-0,09		
DE1	0,08	-0,24	0,15			
DE2	0,11	-0,26	0,17			
VEK	-0,22	0,46	-0,20			
geografické a lokální charakteristiky prostředí						
REP	0,15	-0,12	0,07	-0,08		
BYD			0,08	0,14		
RD		-0,09	0,18	0,24		

Pramen: Šetření "Ekonomická očekávání a postoje"
I. (květen 1990),
III. (červen 1991).

Tabulka 4. Strategie a očekávání do budoucnosti

	očekávání			
	individuální substituce domácí práce		pokles objemu domácí práce	obecná pokles významu vedlejších příjmů
	II.	III.	II.	II.
celkové klima				
ON	-0,19	-0,21	-0,20	-0,17
ZU2R	0,26	0,52	0,16	0,22
ASI	0,22	0,41	0,14	0,12
aktuální materiální situace				
ZUR	0,16	0,25		
HOP	-0,13	-0,27	-0,08	
výše majetku				
MAJ				
status respondenta ve formální ekonomice				
EGP				
VZD				
EA		0,08		
demografická situace				
DOSP				
DE1				
DE2				
VEK	0,07	0,10		
geografické a lokální charakteristiky prostředí				
REP				
BYD				
RD				

Pramen: Šetření "Ekonomická očekávání a postoje"
 II. (prosinec 1990),
 III. (červen 1991).

Tabulka 5. Normativní rovina změn ve způsobech alokace práce

	postupně by měl poklesnout rozsah domácí práce III.	význam vedlejších příjmů III.
celkové klima		
ON	-0,11	
ZU2R		
ASI	0,09	
aktuální materiální situace		
ZUR	0,09	
HOP	-0,11	
výše majetku		
MAJ	-0,08	-0,07
status respondenta ve formální ekonomice		
EGP	-0,12	-0,10
VZD	-0,11	-0,09
EA		
demografická situace		
DOSP		
DE1		
DE2		
VEK		
geografické a lokální charakteristiky prostředí		
REP	0,17	0,09
BYD	-0,11	
RD		

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje"
III. (červen 1991).

Literatura:

- Bahr, S. J. 1980. *Economics and the Family*. New York: Lexington Books.
- Barbier, J. M. 1981. *Le quotidien et son économie: essai sur les origines historiques et sociales de l'économie familiale*. Paris: CNRS.
- Barthe, M. A. 1988. *L'Economie cachée*. Paris: Syros-Alternatives.
- Becker, G. A. 1976. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: University of Chicago Press.
- Becker, G. A. 1981. *Treatise on the Family*. London: Harvard University Press.
- Berger, P., T. Luckmann 1986. *La construction sociale de la réalité*. Paris: Méridiens-Klincksieck.
- Burns, S. 1977. *The Household Economy*. Boston: Beacon Press.
- Chabaud-Rychter, D., D. Fougeyrollas-Schwebel, F. Sonthonnax 1985. *Espace et temps du travail domestique*. Paris: Librairie des Méridiens.
- Chadeau, A., A. Fouquet 1981. *Le travail domestique. Essai de quantification*. Paris: INSEE - Archives et Documents.
- Chadeau, A., A. Fouquet 1982. "Peut - on mesurer le travail domestique?" *Economie et Statistique* 136: 29-42.
- Collins, R. 1988. *Sociology of Marriage and the Family*. Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- Cutarello, P. 1988. "Entraide familiale." In *Transformation de la famille et habitat*, éd. par C. Bonvalet, P. Merlin. Paris: PUF.
- Delphy, C. 1977. *The Main Enemy*. London: Women's Research and Resources Centre.
- Fouquet, A. et al. 1988. *L'Héritage du quotidien. Rapport d'activité*. Paris: INSEE.
- Gershuny, J. I. 1978. *After Industrial Society? The Emerging Self-Service Economy*. London: Macmillan.
- Gershuny, J. I. 1985. "Economic development and change in the mode of provision of services." In *Beyond Employment*, ed. by E. Mingione, N. Redclift. Oxford: B. Blackwell.
- Gershuny, J. I. 1988. "Time, Technology and the Informal Economy." In *On Work*, ed. by R. E. Pahl. Oxford: B. Blackwell.
- Gershuny, J. I., R. E. Pahl 1979. "Work outside employment." *New Universities Quarterly* 34.
- Ginsburgh, V., P. Pestiau 1987. *L'Economie informelle*. Bruxelles: éditions labor.
- Glatzer, W., R. Berger 1988. "Household Composition, Social Networks and Household Production in Germany." In *On Work*, ed. by R. E. Pahl. Oxford: B. Blackwell.
- Godard, F. 1985. "How do ways of life change?" In *Beyond Employment*, ed. by E. Mingione, N. Redclift. Oxford: B. Blackwell.
- Gorz, A. 1982. *Farewell to the Working Class*. London: Pluto.
- Gronau, R. 1977. "Leisure, Home Production and Work - the Theory of the Allocation of Time Revisited." *Journal of Political Economy* 12: 3-15.
- Herpin, N., D. Verger 1988. *La consommation des Français*. Paris: La Découverte.
- Jankeliowitch, E. 1989. "Le comportement d'adaptation des ménages à la crise." *Cahiers Economiques de Nancy*, 22.
- Kaufmann, J.-C. 1988. *La chaleur du foyer: analyse du repli domestique*. Paris: Méridiens-Klincksieck.
- Lancaster, K. J. 1966. "A New Approach to Consumer Theory." *Journal of Political Economy* 74.

- Lazaerd, E., R. T. Michael 1988. *Allocation of income within the Household*. Chicago: Chicago University Press.
- Lemennicier, B. 1988. *Le marché du mariage et de la famille*. Paris: PUF.
- Levy-Garboua, L. 1978. *Sociological Economics*. London: Sage Publications.
- Michel, A. 1977. *Femmes, sexisme et société*. Paris: PUF.
- Mingione, E. 1985. "Social reproductin of the surplus labour force." In *Beyond Employment*, ed. by E. Mingione, N. Redclift. Oxford: Basil Blackwell.
- Mingione, E. 1989. "Work and informal activities in urban southern Italy." In *On Work*, ed. by R. E. Pahl. Oxford: Basil Blackwell.
- Morris, L. 1990. *The Workings on the Household*. Oxford: Polity Press and Basil Blackwell.
- Moss, P. (ed.) 1987. *Work and Family*. London: Temple Smith.
- Oakley, A. 1974. *The Sociology of Housework*. London: Martin Robertson.
- Pahl, J. 1989. *Money and Marriage*. London: Macmillan.
- Pahl, R. E. (ed.) 1989. *On Work*. Oxford: Basil Blackwell.
- Pahl, R. E. 1984. *Divisions of Labour*. Oxford: Basil Blackwell.
- Pahl, R. E., C. Wallace 1985. "Household Work Strategies in Economic Recession." In *Beyond Employment*, ed. by E. Mingione, N. Redclift. Oxford: B. Blackwell.
- Rosanvallon, P. 1980. *La Crise de l'Etat-providence*. Paris: Le Seuil.
- Roy, C. 1982. "L'emploi du temps des meres et peres de familles nombreuse." *Economie et Statistique* 141: 59-69.
- Roy, C. 1989. *Evolution des emplois du temps des citadins en France entre 1975 et 1986*. Paris: INSEE.
- Sahlins, M. 1972. *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine.
- Saunders, P. 1983. *Beyond Housing Classes: the Sociological Significance of Private Property Rights in Means of Consumption*. Working Paper no. 33, Urban and Regional Studies. Sussex: University of Sussex.
- Schultz, T. W. (ed.) 1974. *Economics of the Family*. Chicago: University of Chicago Press.
- Segalen, M. 1989. *Sociologie de la famille*. Paris: Armand Colin.
- Sik, E. 1987. *The household paradox: the "resurrections" of an "eternal" institution*. Materiál z konference ISA, Dubrovnik.
- Sikorska, J. 1987. "Wplyw regresu warunkow konsumpcji na spoleczne zroznicowania jej wzorów." In *Warunki i sposób zycia spoleczenstwa polskiego w sytuacji regresu*. Warszawa: IFS PAN.
- Singly, F. de 1987. *Fortune et infortune de la femme mariée*. Paris: PUF.
- Singly, F. de (ed.) 1991. *La famille, l'état des savoirs*. Paris: La Découverte.
- Strauss-Kahn, D. 1977. *Economie de la famille et accumulation patrimoniale*. Paris: Cujas.
- Swedberg, R. 1987. "Economic Sociology: Past and Present." *Current Sociology*, 35.
- Tilly, L. A., J. W. Scott 1978. *Women, Work and Family*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Večerník, J. 1991. "Distribuční systém v socialistickém Československu: empirická fakta, výkladové hypotézy." *Sociologický časopis* 27: 39-56.
- Walker, K. E. 1977. "Pour la reconnaissance sociale des taches domestiques des femmes." In *Femmes, sexisme et société*, éd. par A. Michel. Paris: PUF.
- Weber, F. 1989. *Le travail a-coté*. Paris: INRA - EHESS.

Woydanoff, P. 1987. *Work and Family*. Family Studies No. 6. London: Sage Publications.

Summary

The need to explore the socioeconomic status of the household and the possibilities of the new conceptual as well as the methodological approaches is motivated by the growing need to formulate some micro level of point of view in opposition of actually predominating macro level of consideration on present and futures structural economic and social transition. Stress is laid on the theory, on the presentation of different existing conceptualization of the connection between the household and economy (or rather especially between the household and work), not only in contemporary sociological and economic thinking, but simultaneously on the context of its current position in related fields (economics of the family, Becker's new home economy, sociology of the family, ethnology, economic anthropology and mainly economic sociology). Through one of the contemporary most important theoretical framework, Pahl's concept of household work strategies, based on the distinction of the forms of the allocation of the household sources of work between three spheres of work (formal, informal and household), this paper tries to develop some attempt of analysis of the actual and future features of household work strategies, especially to consider changes in different patterns of possible differentiation household strategies determinants that could be taken into account. The presented analysis is based on data from three empirical studies about the Czechoslovak population's economic and political attitudes and opinions carried out between May, 1990 and June, 1991. Despite difficulties provided by our lack of experience with this type of consideration (especially the main problem of the choice of adequate indication of different forms and aspects of household work strategies, issued by distinction of some dimensions, simulating different level of time horizon), the results confirm our starting hypothesis about the main sources of changes in differentiation patterns and focuses our interest on the distinction between different (short- and long-term) levels of changes. More stress should be laid on the study of the next shift (documented by authors in many developed countries) from strong defensive (and on the all disposable capital sources mobilization centered) strategies in the present and near-future period of manifested crisis to rather economic rationality motivated strategies in the starting period of market principles development with expectation of growing importance of non-economic determinants (different systems of values, home-centered value-orientation) in long-term changes.